

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВИЙ СТАТУС ДУХОВЕНСТВА ЗА ДОБИ ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ I

У статті схарактеризовано правовий статус православного духовенства в Російській імперії за доби правління імператора Миколи I. Доведено, що станові особливості духовенства еволюціонували й давали можливість чітко виокремлювати його представників з-поміж інших суспільних верств та характеризувати як найбільш консервативний і замкнений прошарок російського суспільства.

Ключові слова: Російська православна церква, Святіший Синод, Микола I, духовенство, правовий статус, Устав духовних консисторій.

Духовенство – особливий суспільний прошарок російського суспільства, який за своїм правовим становищем посідав проміжне місце між дворянством та іншими суспільними верствами. Станові риси духовенства розвивались так швидко, що у першій половині XIX ст. «любой русский обнаруживал в человеке духовное лицо по речи, манерам, внешности, даже если оно было в гражданском платье или полностью раздетым» [2, с. 47]. Це було не важко зробити, оскільки, як писав один із сучасників, уся система виховання, включно з духовними навчальними закладами, накладала на духовенство своєрідний відбиток «[прививала – О.П.] особый взгляд на мир, на жизнь, на светское общество, приучает к особому роду мышления, к особому слогу, к особым внешним приемам» [16, с. 388]. Зважаючи на це, питання правового статусу православного духовенства в Російській імперії за доби правління Миколи I ніколи не втрачало своєї наукової актуальності і завжди цікавило дослідників [7, 12, 13, 14, 18, 19]. Незважаючи на це, питання правового статусу російського православного духовенства у другій чверті XIX ст. висвітлене в історіографії фрагментарно, що зумовлює актуальність подальших студій у цьому напрямку.

Духовенство в Російській імперії розглядалося владою як її соціальна та ідеологічна опора в суспільстві. Програми духовних училищ та особливий дух семінарського виховання, які формувалися впродовж усього Синодального періоду, наклали на духовенство своєрідний відбиток, який і виділяв його з поміж іншого населення. З часом духовенству вдалося виробити свій неповторний життєвий уклад, котрий був обумовлений, насамперед, особливостями його матеріального та правового становища, яке, не в останню чергу, залежало від його ставлення до церковної влади і ввіреної йому парафії.

Російській православній церкві вдалося зберегти свій консерватизм саме завдяки парафіяльному духовенству, котре, незважаючи на його тяжке матеріальне становище, адже воно перебувало під подвійним тиском – ієрархії та державної влади, – завжди залишалося вірним церковним канонам і традиціям і взяло на себе відповідальність на місцях за духовне кормління вірян. Ведучи убоге існування, малоосвічений, пригноблений життєвими обставинами сільський священник прийняв на себе цей тягар смиренно, як свій природний обов'язок. І якщо духовне кормління народу з боку парафіяльного духовенства було далеко не досконалим, то винним у цьому було не воно, а система, жорсткі рамки якої обмежували його діяльність. Саме парафіяльний священник завдяки глибокому консерватизму і традиційності намагався вберегти вірян від сумнівних, на його думку, впливів сьогодення.

Аж до Великих реформ духовенство залишалось замкненим станом. Для того, щоб отримати посаду священника, потрібно було не так багато – мати документ про освіту. Впродовж першої половини XIX ст. кількість вакансій не співпадала з кількістю претендентів на них. Кожна єпархія намагалася вирішити складну проблему розподілу місць завдяки власним зусиллям, при чому кандидат міг претендувати на посаду лише у своїй єпархії, тому траплялись випадки, коли в одній єпархії був надлишок, а в іншій – нестача кандидатів на заміщення посади священнослужителя. До 1841 р. існувало два шляхи заміщення посади священника – отримання її у спадок і обрання священника парафією. Устав Духовних консисторій 1841 р. остаточно ліквідував виборний принцип заміщення посади священника, передавши право заміщення посад і рукопокладення священників до безпосередньої компетенції єпархіального архієрея [18, с. 386].

Устав духовних консисторій 1841 р. дозволяв збалансувати по єпархіям кількість кандидатів на посаду парафіяльного священника. З метою економії державних коштів на

утримання причту, штати 1842 – 1846 рр. передбачали скорочення кількості місць у парафіях і саму кількість парафій, що в свою чергу призводило до скорочення кількості духовенства. З цією ж метою ще 1832 р. для тих, хто закінчив духовне училище, був полегшений доступ до державної служби, а у 40-і рр. Синод відмінив обов'язкове відвідування духовних шкіл [9; 4; 3, ст. 75, ст. 79].

Чисельність осіб духовного стану у другій чверті ХІХ ст. перевищувала суспільну потребу в ньому. Вирішення проблеми кількості церковнослужителів затяглося, постійно ускладнюючись «фискальними соображениями». Зрештою до Зводу законів було включене положення, відповідно до якого «люди податных состояний, в том числе и вольноотпущенные, допускаются к поступлению в белое духовенство не иначе, как по удостоверении епархиального начальства в недостатке по его ведомству лиц духовного звания к замещению должностей» [17, т. 9, ст. 193]. Але, на думку І.К. Смолича, правове становище церковнослужителів залишалось настільки несприятливим, що про добровільні претендування на ці посади з числа тих, хто був звільнений від оподаткування не було й мови, адже, на його думку, священиками наважувалися ставати лише ідеалісти, адже відповідно до закону про стани, вміщеному у Зводу законів 1832 р., перехід до духовного стану означав відмову від чинів, отриманих під час державної, цивільної чи військової служби, а також особистого дворянства [18, с. 388].

Замкненість духовного стану була розірвана лише у 60-ті рр. ХІХ ст. До того часу вона підтримувалась спадковим порядком заміщення посад у парафіях, який доволі добре співіснував з принципом виборності духовенства, котре прагнуло готувати своїх синів наступники через домашню освіту, щоб пізніше, за наявності добрих стосунків з парафіянами, завчасно отримати їх згоду на призначення своїм наступником когось з родини. На цю обставину вказував ще «Додаток до Духовного регламенту» (ст. 27): «При многих церквах поп не припускает в церковники чужих, но своими сынами и сродниками места того служения занимает». Хоча подібне спадкування допускалося лише за наявності дійсної потреби [15]. Отримання посади причетника синами парафіяльного священика у тій же парафії підвищувало прибуток родини, оскільки нові члени причту отримували свою частку за здійснення треб. Своєчасно забезпечивши сину посаду причетника та взявши його освіту під свій контроль, священик позбавляв сина необхідності навчатися у семінарії. Нерідко у віці 25 років причетник міг стати дияконом, а у 30 років, за сприятливих обставин, – другим священиком. Уряд, який таким чином втрачав платників податків, не схвалював постійного збільшення кількості кліру і аж до 30-х років ХІХ ст. боровся з цією тенденцією. Але, як зазначав П.В.Знаменський: «Без преувеличения можно сказать, что из всех лиц белого духовенства, поступивших на должности за последние 20 – 25 лет, едва ли найдется 1/20 таких, которые бы поступили на совершенно свободные места, т.е. без всяких обязательств семейству предшественника или без взятия замуж девицы, за которой было предоставлено место» [7, с. 463–464].

Підхід єпархіальних архієреїв до цього питання відзначався кастовими поглядами: намагаючись зберегти соціальну рівновагу в середині духовного стану, вони заохочували шлюби кандидатів на вакантні посади з доньками не просто духовних осіб, а кліриків того ж рангу, до того ж переважно з сиротами [7, с. 463–464].

Спадкове заміщення посад і замкненість духовного стану скасував лише указ від 22 травня 1867 р. [5; 6]. Ще до видання цього указу російський публіцист, один з лідерів слов'янофільського руху І.С. Аксаков писав: «Замкнутость духовенства есть неудобство, и наполнение клира лицами из всех сословий всего более желательно» [1, т. 4, с. 707–708]. Але й надалі випадки переходу з інших станів до стану духовенства були рідкісними.

Впродовж усього часу існування Російської імперії важливою проблемою православної церкви залишалось питання регулювання кількості осіб духовного стану. Кількість парафій в імперії була надзвичайно великою, і вони значно відрізнялись одна від одної за кількістю духовенства і парафіян, а також за майновим становищем останніх. Часто в дрібних парафіях опинялось більше духовенства, ніж у великих – нерідко по 5–7 або й більше священиків з відповідною кількістю церковнослужителів. До того ж, усі вони були оточені величезною ріднею, яка зазвичай утримувалась за рахунок парафії [18, с. 389]. Таким чином, питання утримання духовенства було тісно пов'язане з невідповідністю між чисельністю осіб духовного стану і фактичними потребами церкви.

Микола I, на відміну від своїх попередників, активно взявся за питання регулювання кількості осіб духовного стану. У 1831 р., після того, як через заходи, які обмежували вихід з духовного стану, його чисельність знову зросла, відбувся останній рекрутський набір з духовенства, але він не зачіпав райони, в яких хронічно не вистачало кандидатів на парафіяльні посади – Сибір, Кавказ, Польщу, Олонецьку та Астраханську єпархії [18, с. 410]. Базуючись на завчасно підготовленій доповідній Святішого Синоду, 1831 р. був виданий указ про заклик на військову службу наступних осіб: 1) усіх церковнослужителів «дурного поведіння»; 2) синів політично неблагонадійних кліриків; 3) церковнослужителів, відсторонених від посад єпархіальним судом; 4) всіх осіб духовного відомства, які втратили свої посади за ті чи інші проступки; 5) інших, приписаних до духовного відомства, які після перевірки виявляться такими, котрі не відповідають займаній посаді. Особи старші 35 років зараховувались на гарнізонну службу [9; 10; 11; 8, с. 48–49]. Виключення становили учні духовних шкіл та випускники семінарій. Батько мав право залишити при собі одного з синів для забезпечення свого утримання в старості.

XIX століття принесло для духовенства певне розширення станових привілеїв порівняно з часом петровських реформ та й усім XVIII ст., адже тоді більше уваги приділялось становим обов'язкам, податкам і повинностям, а не привілеям, оскільки з часів Петра I яскраво простежується намагання держави обмежити права і привілеї церкви та духовенства.

Кодифікація законів за правління Миколи I нарешті упорядкувала чіткий перелік прав і обов'язків духовенства. Звід законів 1832 р. (введений у дію з січня 1835 р.) вміщував у другому розділі дев'ятого тому («Закони про стани») виклад правового статусу білого духовенства, єпископів і чернецтва в середині країни [17, т. 9, ст. 173–175, ст. 178–239]. У десятому томі «Закони громадянські та межеві» зібрані положення про церковну землю, зокрема про використання парафіяльної землі. До тринадцятого, чотирнадцятого і шістнадцятого томів увійшли закони про компетенції світських судів щодо духовенства. Видання Зводу законів 1876, 1891 та 1906 рр. внесли в ці норми лише незначні зміни; додаткові укази 1857–1917 рр., які стосувались духовенства, мало чим відрізнялися від Зводу законів 1832 р. Устав духовних консисторій 1841 р. остаточно розмежував сфери компетенції духовних та світських судів щодо різних видів правопорушень [3, ст. 148–277].

Звід законів 1832 р. звільняв біле духовенство від подушного податку, військових постой, військової служби і тілесних покарань [17, т. 9, ст. 256, 281], надавав право придбання землі в містах і селах. Контроль держави над господарською діяльністю духовенства не слабшав, як і раніше, уряд суворо слідкував за тим, щоб у духовенства не було земель з особисто залежними селянами [17, т. 9, ст. 259, 304]. Так, після возз'єднання 1839 р. уніатів з Російською православною церквою, заселені маєтки уніатського духовенства були переведені до казни, замість них причту виплачувалося грошове утримання. Але заборона володіти кріпосними як із землею, так і без землі, не розповсюджувалася на дворян, прийнятих до духовного звання [17, т. 9, ст. 284]. У сфері приватного права духовенству було заборонено винокуріння на власних землях, брати на себе судові зобов'язання і поручительства щодо справ підряду та аналогічних торгових операцій, виступати з клопотаннями за інших осіб у цивільних справах, а також існували заборони на торгову діяльність відповідно до деяких указів і законів. Вдовам священників дозволялося займатися як торгівлею, так і промислами [17, т. 9, ст. 306]. Псаломщики, які мали свідоцтво про закінчення духовної школи, семінарії чи академії, звільнялись від військової служби лише уставом 1874 р., але й їх мали право забрати до війська з можливістю полишити службу раніше, ніж через 6 років.

Таким чином, правовий статус духовенства детально регламентувався законодавчими актами другої чверті XIX ст. Станові особливості духовенства еволюціонували, поставивши його у правове становище, наближене до дворянства, й давали можливість охарактеризувати духовний стан як найбільш консервативний і замкнений прошарок російського суспільства.

Джерела та література:

1. Аксаков И.С. Собрание сочинений: В 7 т. / И.С. Аксаков. – М.: Типография И.Г. Волчанинова, 1886.

Т 4: Общественные вопросы по церковным делам. Свобода слова. Судебный вопрос. Общественное воспитание. – 1886. – 770 с.

2. Беллюстин И. С. Описание сельского духовенства. Leipzig, 1858.

3. Высочайше утвержденный 27 марта 1841 г. Устав Духовных Консistorий // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XVI. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1842. – №14409.

4. Высочайше утвержденный Доклад Синода от 10 мая 1831 г. Об учинении детям священно- и церковнослужителей разбора, для обращения ненужных для духовного ведомства в военную службу // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. VI. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832. – №4563.

5. Высочайше утвержденный мнение Государственного Совета 22 мая 1867 г. О общих средствах призрения для всего служащего при церквах духовенства // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XLII. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1871. – №44610.

6. Высочайше утвержденный мнение Государственного Совета, объявленное Сенату Святейшим Синодом от 26 мая 1869 г. Об устройстве детей лиц православного духовенства // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XLIV. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1873. – №47138.

7. Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории / П.В. Знаменский. – 5-е изд-е. – Казань: Унив. тип., 1888. – 510 с.

8. Извлечения из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1842 г. – СПб.: Синодальная типография, 1843. – 116 + 99 с.

9. Именной, данный Синоду от 6 декабря 1829 г. Указ Об усилении ящичных способов к образованию духовного юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. IV. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – №3323.

10. Именной, данный Синоду Указ О штатах для причтов сельских церквей в епархиях: Литовской, Могилевской, Минской и Полоцкой и в двух уездах Волынской от 4 апреля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XVII. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1843. – №15470.

11. Именной, объявленный Командиру отдельного Кавказского корпуса Военным Министром от 17 мая 1843 г. Указ О производстве в половинном количестве порционного довольствия на время продолжения военных предприятий нестроевым нижним чинам // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XVIII. – Отделение первое. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1844. – №16856.

12. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин», 1999.

Т. 1. – 1999. – 549 с.

Т. 2. – 1999. – 566 с.

13. Морошкин М.Я. Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I / под ред. Н.Ф. Дубровина: в 2 ч. / М.Я. Морошкин // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1902. – Вып. 113.

Ч. 1. – 1902. – 468 с.

Ч. 2. – 1902. – 404 с.

14. Павлов А.С. Курс церковного права / А.С. Павлов. – СПб.: Издательство «Лань», 2002. – 382 с. (репринт 1912 г.).

15. Прибавление к Духовному регламенту от мая 1721 г. О правилах причта церковного и чина Монашеского // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание I. – Т. VI – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – №4022.

16. Ростиславов Д. И. О православном белом и черном духовенстве в России. Лейпциг, 1866. Т. 2.

17. Свод законов Российской империи: В 15 т. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857.

Т.1: Основные государственные законы. Учреждения государственные. – 1857. – 1026 с.

Т.2. – Ч.1: Общие губернские учреждения. – 1857. – 1474 с.

Т.2. – Ч.2: Особенные губернские учреждения. – 1857. – 748 с.

Т.3: Уставы о службе гражданской. – 1857. – 1416 с.

- Т.4: Уставы о повинностях. – 1857. – 846 с.
 Т.5: Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах. – 1857. – 833 с.
 Т.6: Уставы таможенные. – 1857. – 696 с.
 Т.7: Уставы монетный, горный и о соли. – 1857. – 840 с.
 Т.8. – Ч.1: Уставы лесной, оброчных статей и устав казенных населенных имений в Западных и Прибалтийский губерниях. – 1857. – 718 с.
 Т.8. – Ч.2: Уставы счетные. – 1857. – 752 с.
 Т.9: Законы о состояниях. – 1857. – 572 с.
 Т.10. – Ч.1: Законы гражданские. – 1857. – 604 с.
 Т.10. – Ч.2: Законы о судопроизводстве и взысканиях гражданских. – 1857. – 525 с.
 Т.10. – Ч.3: Законы межевые. – 1857. – 343 с.
 Т.11. – Ч.1: Уставы духовных дел иностранных исповеданий. – 1857. – 266 с.
 Т.11. – Ч.2: Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. – 1857. – 1239 с.
 Т.12. – Ч.1: Уставы путей сообщения, почтовый, телеграфический, строительный и пожарный. – 1857. – 664 с.
 Т.12. – Ч.2: Уставы о городском и сельском хозяйстве, о благоустройстве в казенных и казачьих селениях, и о колониях иностранцев в империи. – 1857. – 591 с.
 Т.13: Уставы о народном продовольствии, общественном призрении и врачебный. – 1857. – 996 с.
 Т.14: Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражей и о ссыльных. – 1857. – 909 с.
 Т.15: Законы уголовные. – 1857. – 964 с.
 18. Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700–1917 / И.К. Смолич // Макарий (Булгаков). История Русской Церкви: в 9 т. / Макарий (Булгаков) – М., 1995–1997.
 Т.8. – Ч.1. – 1996. – 799 с.
 19. Суворов Н.С. Курс церковного права В 2-х т. / Н.С. Суворов. – Ярославль: типолит. Г.Фальк, 1889–1890.
 Т.1. – 1889. – 370 с.
 Т.2. – 1890. – 516 с.

Елена Приходен

К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ ДУХОВЕНСТВА ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ НИКОЛАЯ I

В статье дана характеристика правовому статусу православного духовенства в Российской империи во время правления императора Николая I. Доказано, что сословные особенности духовенства эволюционировали и давали возможность отделять его представителей от других категорий населения, а также характеризовать как наиболее консервативную и замкнутую прослойку российского общества.

Ключевые слова: Русская православная церковь, Святейший Синод, Николай I, духовенство, правовой статус, Устав духовных консисторий.

Olena Prykhodon

REVISITING LEGAL STATUS OF THE CLERGY IN NICHOLAS I'S REIGN

The article presents legal status of the Russian Orthodox clergy of Nicholas I's reign. It is proved that class characteristics of the clergy evolved and made it possible to distinguish clearly its representatives from the other social groups and to define it as the most conservative and closed stratum of the Russian society.

Keywords: Russian Orthodox Church, Most Holy Synod, Nicholas I, clergy, legal status, The Charter of Ecclesiastical Consistories.

Стаття надійшла до редакції 1.11.2015